

УДК 316.3

Єрескова, Т., Позній, О. (2023). Соціальні очікування як маркер інтеграційних тенденцій в українському суспільстві. *Соціологічні студії*, 2(23), 38–50. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2023-02-23-23>

Соціальні очікування як маркер інтеграційних тенденцій в українському суспільстві

Тетяна Єрескова –

канд. соц. наук, доцент кафедри соціології КНЕУ імені Вадима Гетьмана

Tetiana Yereskova –

PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology Vadym Hetman National Economic University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

E-mail: ta.ereskova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7011-9590>

Олександр Позній –

здобувач ступеня доктора філософії Навчально-наукового інституту соціології та соціальної політики УДУ імені Михайла Драгоманова

Oleksandr Poznii –

PhD candidate in sociology at the Educational and Research Institute of Sociology and Social Policy Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

E-mail: spozniy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5673-7775>

DOI: 10.29038/2306-3971-2023-02-23-23

Received: October, 2023

1st Revision: October, 2023

Accepted: November, 2023

У статті здійснено спробу обґрунтування можливих інтеграційних тенденцій у післявоєнній Україні через емпіричний аналіз стратегій формування соціальних очікувань та ставлення респондентів до стану соціальних невизначеностей, який обумовлений відкритою російською військовою агресією проти України. Зроблено висновок, що в умовах соціальних викликів відбувається певна інтегрованість між соціальними суб'єктами, побудована на закріплених нормах, цінностях, загальнонаціональній ідеї, визначених за час відкритої російської агресії векторів суспільного розвитку. Інтеграційні тенденції підсилюються також домінуванням у більшості респондентів активної стратегії формування соціальних очікувань, що свідчить про готовність респондентів уніфікувати соціальні очікування, сформувані чіткі вимоги до держави й соціальних інститутів, мінімізувати стан соціальних невизначеностей за рахунок розуміння соціальних перспектив, причому не стільки на особистісному рівні, скільки на рівні соціальних груп і суспільства загалом.

Ключові слова: соціальні виклики, інтеграційні тенденції, типологія соціальних очікувань, соціальні стратегії.

Yereskova Tetiana, Poznii Oleksandr. Social Expectations as Determinants of Integration Trends in Ukrainian Society. In this article, the authors attempt to identify potential trends in the integration of Ukrainian society during the post-war period. The scholarly reflection is grounded in substantiating the influence of social expectations on the integrative direction of social interactions.

The empirical basis of the article relies on two datasets collected by the authors in 2020 and 2023 (2020 – a survey of adult residents of regional centers in Ukraine, excluding the AR of Crimea and the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions, using the CATI method, N=1500; 2023 – a survey conducted through the online panel «SunFlower Sociology», utilizing self-administered questionnaires by the adult population of Ukraine, except for the temporarily occupied territories, N=600).

Empirical investigations have shown that social actors feel the need to minimize the state of social uncertainty by enhancing social interaction with each other. This is done to gather information about the possible behavior of the «other» and to forecast potential reactions and consequences of actions in the current social situation in Ukraine. This factor is pivotal in the development of integrative social relations, representing a specific model of interaction among society members in the post-war period. The prevalence among respondents (in comparison to 2020) of an active

strategy in response to social uncertainties indicates a decrease in distancing from other social actors and social infantilization. This is foster increased social interaction and integration within society. This trend is positive, as individuals from different generations form their own social expectations under this strategy, demonstrating an interest in minimizing social uncertainties caused by Russia's overt military aggression.

Key words: social challenges, integration trends, typology of social expectations, social strategies.

ВСТУП

Українському суспільству сьогодні доводиться функціонувати в умовах нових викликів, обумовлених відкритою військовою російською агресією проти України. Одним із таких є питання щодо перспектив післявоєнного майбутнього країни. Незважаючи на те, що джерела цих викликів є різними (демографічні, економічні, політичні, культурні, правові тощо), вони мають спільне підґрунтя, основу якого становить дихотомія сприйняття соціальними суб'єктами соціальної реальності. Одні сприймають її (соціальну реальність) як результат соціальної дії, інші – як результат соціальних очікувань і бажань членів суспільства. На нашу думку, така «конкуренція» в суспільстві довкола розв'язання головних суспільних проблем, з одного боку, підживлює адаптивну ефективність та згуртованість у соціумі, що забезпечує здатність суспільства функціонувати, як цілісний соціальний суб'єкт в умовах мінливого комплексу проблем і труднощів, а з іншого – сприяє проявам деструктивних соціальних практик: зниження соціальної довіри, загострення соціальної конфліктості, посилення соціальної нерівності й т. ін. До речі, останнім часом саме можливих деструктивних соціальних практик післявоєнного розвитку українського суспільства стосуються наукові розвідки вітчизняних науковців (Укрінформ, 2022; Черенько та ін., 2023; Антонюк, Миценко, 2022; Центр Разумкова, 2023; Інститут соціології НАНУ, 2023; Татенко, 2023; Національний демократичний інститут, 2022).

Проте, розуміючи, що сучасний етап українського суспільства характеризується активними реакціями населення на соціально-економічні перетворення, ми все ж таки спостерігаємо посилення інтегративних, конструктивних тенденцій соціальної взаємодії (Dembitskiy, et. al., 2022; Центр політичного консалтингу, 2022; Букреєва, та ін., 2023; Резнік, 2023; Соціологічна група «Рейтинг», 2023). У зв'язку з цим актуалізується потреба в дослідженні форм соціальної взаємодії різних соціальних груп і спільнот. Важливу роль у її формуванні відіграють уміння/бажання членів соціуму виявляти, розуміти, будувати й прогнозувати соціальні зв'язки, які є основою соціальної взаємодії (процесу, за яким усе в соціальній реальності певним чином пов'язано між собою та в яких ми всі так чи інакше беремо участь). Саме тому нас цікавить, як відбувається осмислення процесів соціальної взаємодії в українському суспільстві і які форми соціальної взаємодії обирають індивіди, стикаючись із новим досвідом та невизначеностями в умовах повномасштабного російського вторгнення.

Отже, **мета** статті – визначення стратегій формування соціальних очікувань респондентів і їх впливу на процеси соціальної взаємодії в умовах повномасштабного російського вторгнення.

1. АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ З НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

Використання конструкту «соціальні очікування» для фіксації рівня та вектора соціальної взаємодії між різними соціальними суб'єктами є достатньо поширеним як у зарубіжних, так і у вітчизняних дослідників.

Так, К. Хасегава, Ч. Шінохара й Дж. Бродбент у статті «Вплив соціальних очікувань на розвиток громадянського суспільства в Японії» запропонували теоретичне пояснення впливу «соціальних очікувань» на розвиток громадянського суспільства в Японії через розуміння ролі агентів соціального впливу (лідери неурядових організацій, науковці у сфері суспільного розвитку та молоді ліберальні політики) (Hasegawa, et.al., 2007). Їх підхід щодо рівності соціальних очікувань корелює з нашим дослідницькими цілями – типізувати соціальні очікування за їх впливом на інтегративні процеси в суспільстві.

У статті «Соціальні очікування насамперед ґрунтуються на взаємності: дослідження справедливості, співпраці та довіри» емпіричні пошуки авторів підтвердили гіпотезу про те, що соціальні очікування й оцінки ґрунтуються на прагненні до взаємності, що створює певне теоретичне підґрунтя для розуміння природи прийняття групових рішень та соціальних оцінок (Bogdan, et. al., 2023).

Р. Гудін у монографії «Увічнення переваги. Механізми структурної несправедливості», у розділі стосовно соціальних очікувань, сприймає їх як один із фундаментальних механізмів структурної несправедливості, які можна формувати та на які можна впливати (Goodin, 2023). Міркування автора про те, що з природи соціальних очікувань випливають ставлення індивідів до власних соціальних позицій і соціальної репутації певного соціального суб'єкта підсилили нашу методологічну дослідницьку стратегію щодо доцільності визначення й змістовної спрямованості соціальних очікувань.

І. Попович (2016) у статті «Соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки» не лише визначив на підставі теоретико-методологічного обґрунтування конструкту соціальних очікувань структурні складові частини соціальних очікувань («очікуване середовище», «очікуваний елемент», «очікувана ситуація», «очікувана потреба»), а й зробив слушний висновок про те, що під час взаємодії роль соціальних очікувань полягає в конструюванні соціальними суб'єктами моделі очікуваного майбутнього.

М. Шульга (2023) у статті «Іпостасі феномену очікувань» на підставі ґрунтовного теоретичного аналізу наукового наробку М. Вебера, Т. Парсонса, А. Шюца, В. Врума, Г. Гекхаузена, Н. Лумана, П. Бергера, Н. Лукмана, Ю. Габермаса, З. Баумана, І. Гофмана, Г. Гарфінкеля виділяє чотири типи очікувань і характеризує їх змістовну сутність – передінтенційні, раціонально-діяльнісні, комунікативно-рольові й фонові очікування. Позиція автора щодо можливості типізації соціальних очікувань є нам дослідницьки близькою. М. Шульга робить це через пошук причин виникнення та існування певних соціальних явищ, ми – через визначення наявних форм соціальної взаємодії між соціальними суб'єктами.

2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наше дослідження ґрунтується на теоретичних підходах П. Штомпки (теорія міжособистісного простору) та М. Маффесолі (концепція занепаду індивідуалізму в постмодерному суспільстві) щодо співвідношення індивідуального й колективного в процесах соціальної взаємодії.

Відповідно до основних тез теорії міжособистісного простору Штомпки (2022, с. 373), потенційні можливості до суспільно значущих трансформацій значною мірою обумовлені не лише рівнем індивідуальної й/або колективної свідомості, а й наявним соціальним капіталом, від якого залежить ефективність суспільства. Ми вважаємо соціальні очікування елементами такого соціального капіталу, що впливає на рівень та характер соціальної взаємодії, тому зосередилися на їх ролі під час емерджентних змін (якими в нашому дослідженні виступає відкрита збройна російська агресія проти України).

Ми розділяємо основний посыл концепції Маффесолі (2018), що модернізм трактував соціальну поведінку з погляду індивідуальної зацікавленості, а постмодернізм бачить закономірності, продиктовані законами спільнот, групової ідентичності, які науковець називає «племінна атмосфера». Маємо на увазі його тезу про те, що групова єдність формується на нових засадах: особиста думка соціального суб'єкта належить групі, членами якої він себе ідентифікує. М. Маффесолі це називає адаптивністю, за якою логіка ідентичності викристалізовується в процесі ототожнення індивіда з групою, почуттями, уподобаннями. Ми вважаємо, що одними з індикаторів подібних інтеграційних процесів є соціальні очікування, що демонструють представники різних соціальних спільнот як відповідь на зовнішні загрози або виклики. На нашу думку, у цих умовах соціальні очікування повинні бути спрямовані на досягнення прийняттого результату сумісними зусиллями багатьох його членів. У цей період «...політика вмирає і на зміну приходить соціальність...» (Маффесолі, 2018, с. 90). Саме в цьому сенсі ми розглядаємо можливість посилення в українському суспільстві інтеграційних процесів між соціальними групами та спільнотами в післявоєнний період.

Ми пов'язуємо формування реакцій соціальних суб'єктів на соціальні невизначеності з диференціацією їх очікувань щодо власних дій і власних висновків про дії інших соціальних груп стосовно певних суспільних перетворень. Соціальні очікування мають значний вплив на механізми взаємодії в соціумі та на результат такої взаємодії між різними соціальними суб'єктами. Визначення нами стратегій формування соціальних очікувань стало можливим на підставі застосування теорії зниження невизначеностей Ч. Бергера, спрямованої на дослідження того, яким чином використовується

комунікація для досягнення розуміння між соціальними групами (Griffin, 2012, р. 125–137). Ми вже робили спробу адаптувати цей наратив до формування власного дослідницького сприйняття можливих стратегій формування соціальних очікувань, котрі ми визначили як «пасивна», «активна» та «інтерактивна». Однак вважаємо доцільним знову коротко зупинитися на їх змістовному наповненні, щоб була зрозуміла наша логіка емпіричного визначення інтеграційних тенденцій. *Пасивна стратегія* формування соціальних очікувань полягає в ненав'язливому спостереженні за реакціями інших соціальних груп/спільнот на відстані; *активна стратегія* – власна оцінка або звертання до третьої сторони за інформацією з оцінки реакцій інших соціальних суб'єктів на суспільні перетворення; *інтерактивна стратегія* – безпосередня соціальна взаємодія, своєрідний соціальний зондаж спрямованості соціальних очікувань інших соціальних суб'єктів і, виходячи з цього, прогнозування тенденцій суспільних наслідків для соціуму загалом. Також для розуміння інтегративних тенденцій ми класифікували соціальні очікування за їх спрямованістю: *побажання, попередження, прогноз майбутніх дій*. Застосування такої класифікації надало нам можливість зрозуміти контекст сприйняття різними соціальними суб'єктами поняття «соціальні очікування».

Емпірична база наших пошуків побудована на двох масивах даних, отриманих авторами у 2020 та 2023 рр., зокрема за 2020 р. – під час дослідження соціальної конфліктогенності українського суспільства. Опитування дорослих мешканців обласних центрів України (території, які були непідконтрольні уряду України до 24 лютого 2022 р., виключено з дослідження), здійснювалося методом телефонного інтерв'ю (САТІ) (N=1500, теоретична похибка за довірчої ймовірності 0,95 не перевищувала 3,0 %. Польовий етап дослідження тривав із 29 квітня до 13 травня 2020 р.). У 2023 р. збір даних здійснено за сприяння дослідницької компанії «Active Group» через онлайн-панель «SunFlower Sociology» із використанням самозаповнення анкет дорослим населенням України (N=600, контрольні ознаки – вік, стать та регіон України. Теоретична похибка при довірчій ймовірності 0,95 не перевищувала 4,0 %, польовий етап дослідження тривав із 1–3 квітня 2023 р.). Території, які були непідконтрольні уряду України після 24 лютого 2022 р., були виключені з дослідження. Розуміючи певні методичні обмеження формування масиву даних у 2023 р., отриманих у форматі онлайн-панелі, ми не ставили собі за завдання провести порівняльний аналіз та протезувати динаміку змін у формах соціальної взаємодії станом на 2020 і 2023 рр. Ми прагнули лише зафіксувати «стан» соціальних очікувань після початку відкритої російської агресії проти України. Для простеження у 2023 р. тих тенденцій, що були виявлені нами раніше, ми застосували ідентичні індикатори та адаптували структуру інструментарію 2020 р.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У наших емпіричних розвідках розуміння домінуючої стратегії формування соціальних очікувань у респондентів визначалося за двома структурними елементами інструментарію – визначення та фіксація власної рефлексії респондентів щодо сприйняття ними стану соціальних невизначеностей; визначення домінуючих стратегій реагування на соціальні невизначеності; фіксацію змістовного наповнення соціальних очікувань. При цьому змістовною сіткою були вже описані вище характеристики ключових стратегій (пасивна, активна, інтерактивна) й за змістовним контекстом (побажання, попередження, прогноз майбутніх дій)¹.

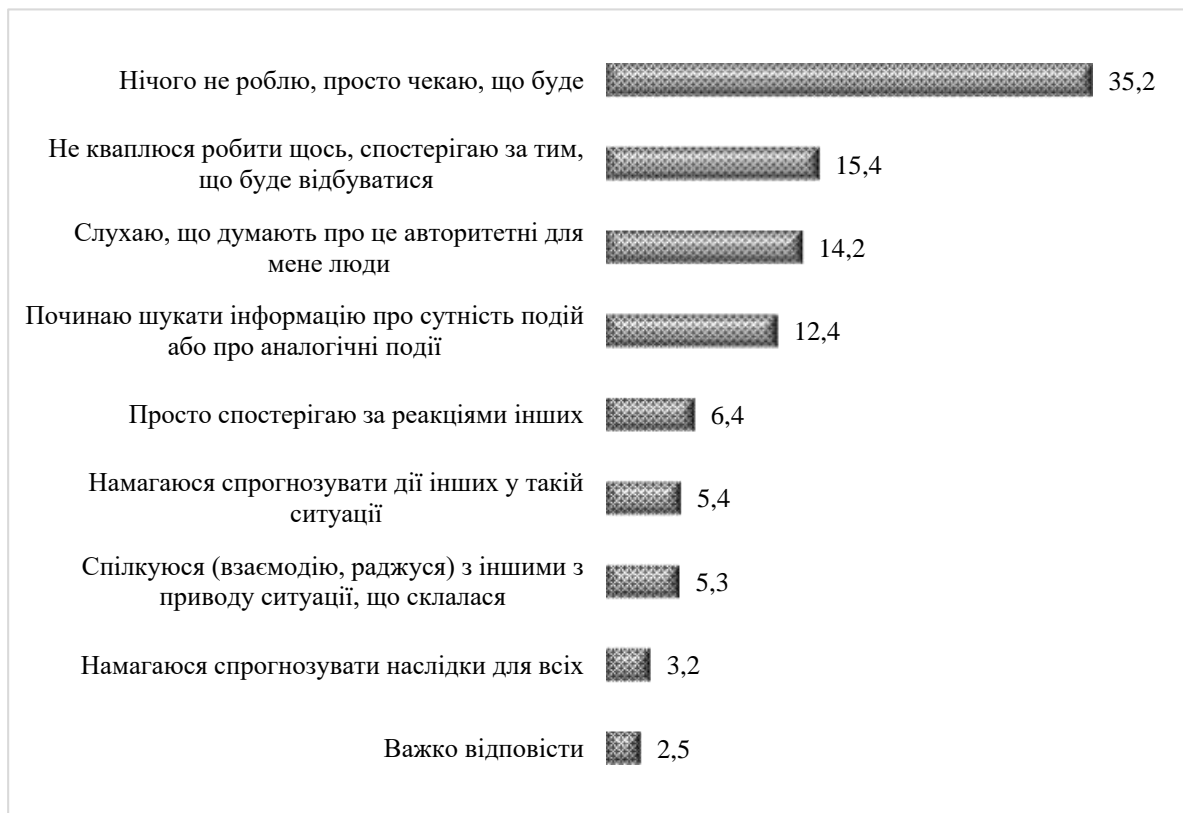
Тенденції сприйняття респондентами стану соціальних невизначеностей у 2020 р. відображено на рис. 1.

Аналіз емпіричних даних у 2020 р. надав нам розуміння того, що результати опитування підтвердили тенденцію щодо домінування (на той час) у більшості членів українського соціуму патерналістських настроїв, стану соціальної апатії (71,2 %), лише 26,3 %² проявляли соціальну активність для розуміння, пояснення й прогнозування наслідків ситуації, яка склалася в українському суспільстві на той час. Це обумовлювало певну деструктуризацію (варіативність цінностей, векторів розвитку тощо) українського суспільства, закріпленню в членів соціуму стану соціальної

¹ Маємо зауважити, що ми представляємо розподіл відповідей респондентів лише за тими питаннями, які відповідають спрямуванню цієї публікації.

² 71,2 та 26,3 % ми отримали як сумарні відсотки відповідей респондентів за змістовно тотожними контекстами, що ілюструють вищеозначені нами явища (патерналістські настрої, соціальна апатія, соціальна активність).

невизначеності як певної моделі взаємодії між соціальними суб'єктами, що, своєю чергою, ускладнювало розвиток і динаміку інтеграційних тенденцій в українському суспільстві.

Рис. 1. Розподіл відповідей на відкрите запитання: «Як ви найчастіше (типово) реагуєте на ситуацію соціальних невизначеностей?» (%), 2020

Джерело: авторський аналіз даних.

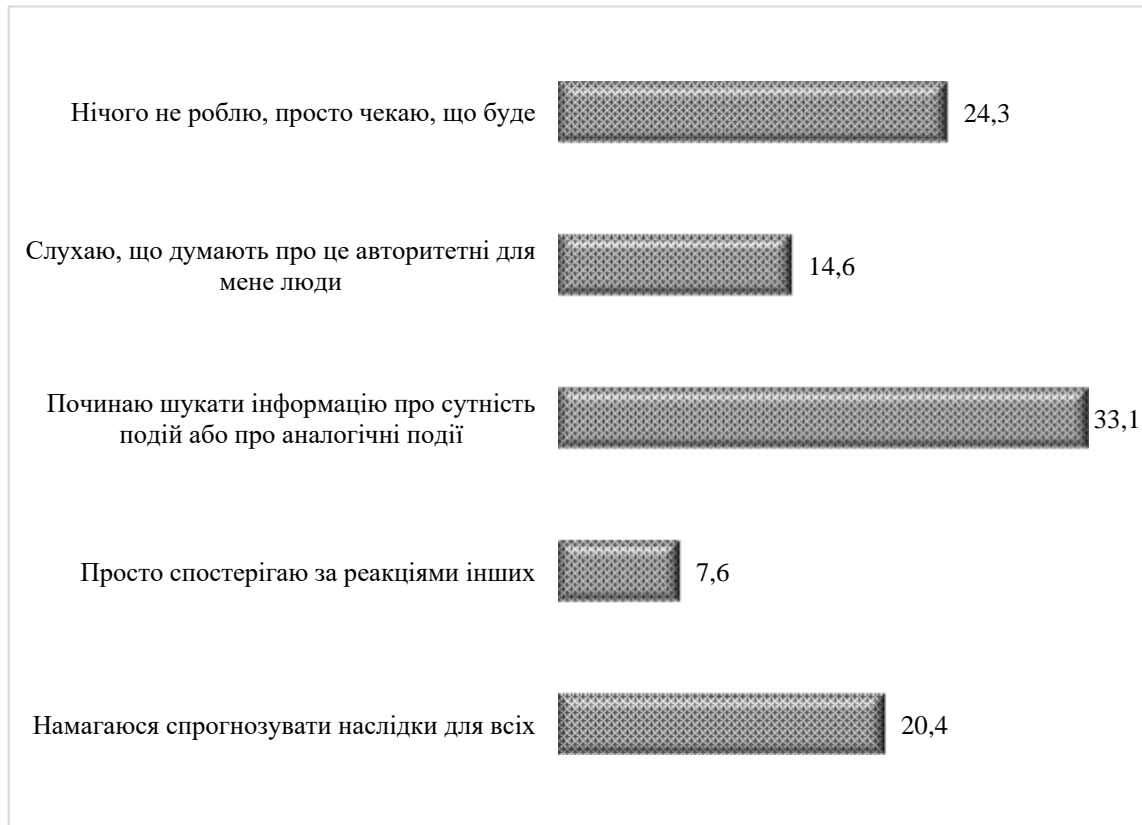
Аналізуючи результати, отримані у 2023 р., щодо розподілу аналогічних тенденцій, можемо стверджувати, що ситуація змінилася (див. рис. 2).

Потрібно зауважити, що відкриті питання 2020 р. ми переформатували в закриті з множинним вибором. У варіативній частині ми зазначили всі варіанти відповідей, які надали нам респонденти у 2020 р. з додаванням варіанта «жодне з перерахованих». Аналізуючи отримані дані, ми побачили, що рівень соціальної активності та когнітивних практик (описання, пояснення, розуміння, прогнозування) реагування членів соціуму на стан соціальних невизначеностей становить 53,1 %, що створює умови для посилення інтеграційних процесів в українському суспільстві.

Якщо типізувати відповіді респондентів як індикатори ключових стратегій реагування на стан соціальних невизначеностей, які ми вже описували вище, то отримаємо, що в респондентів у 2020 р. домінувала пасивна стратегія. На нашу думку, це свідчило про соціальну невпевненість у правильності реакцій інших соціальних суб'єктів, що, своєю чергою, гальмувало процес соціальної прихильності до інших соціальних груп і закріплювало соціальне дистанціювання в суспільстві (див. табл. 1).

Станом на 2023 р. ми можемо констатувати позитивні тенденції щодо інтеграційних процесів в українському соціумі за рахунок збільшення респондентів, які демонструють активну та інтер-активну стратегію реагування на ситуацію (53,5 %), що склалася в Україні у зв'язку з відкритою військовою агресією росії. На нашу думку, це свідчить про готовність членів українського соціуму мінімізувати стан соціальних невизначеностей, причому не стільки на особистісному рівні, скільки на рівні суспільства загалом. Однак достатньо цікавою виявилася певна статистична статичність індикатора пасивної стратегії «слухаю, що думають про це авторитетні для мене люди» (2020 р. –

14,2 %; 2023 р. – 14,6 %). На нашу думку, це свідчить про збереженість у респондентів певної самоопераціоналізації членами соціуму визначення «авторитетності» як характеристики певних соціальних суб'єктів. Не зупиняючись на позитивних чинниках експертності та досвідченості в умовах соціальних невизначеностей, вважаємо доцільним акцентувати увагу на певних ризиках для інтеграційних процесів усередині соціуму, котрі виникають за такого прояву пасивної стратегії реагування: спотворення або неправильність інформації через упереджені чи обмежені погляди «авторитетних осіб» стосовно певних соціальних груп, явищ і процесів; нездатність/небажання формулювати власні погляди та переконання; маніпулювання або вплив на громадську думку; посилення соціального тиску.

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви найчастіше (типово) реагуєте на ситуацію соціальних невизначеностей?» (%), 2023

Джерело: авторський аналіз даних.

Таблиця 1

Розподіл індикаторів за стратегіями реагування на стан соціальних невизначеностей за запитанням «Як ви найчастіше (типово) реагуєте на ситуацію соціальних невизначеностей?» (%)

Варіант відповіді	2020	2023 ¹
1	2	3
Пасивна стратегія	71,2	46,5
Нічого не роблю, просто чекаю, що буде.	35,2	24,3
Не кваплюся робити щось, спостерігаю за тим, що відбуватиметься.	15,4	-

¹ « - » означає, що цей варіант взагалі не був обраний респондентами у 2023 р. під час множинного вибору відповіді на закрите запитання «Як ви найчастіше (типово) реагуєте на ситуацію соціальних невизначеностей?»

Закінчення таблиці 1

1	2	3
Просто спостерігаю за реакціями інших.	6,4	7,6
Слухаю, що думають про це авторитетні для мене люди.	14,2	14,6
Активна стратегія	17,7	33,1
Спілкуюся (взаємодію, раджуся) з іншими з приводу ситуації, що склалася.	5,3	-
Починаю шукати інформацію про сутність подій або про аналогічні події.	12,4	33,1
Інтерактивна стратегія	8,6	20,4
Намагаюся спрогнозувати дії інших у такій ситуації.	5,4	-
Намагаюся спрогнозувати наслідки для всіх.	3,2	20,4

Джерело: авторський аналіз даних.

Для валідації наших міркувань ми простежували кореляцію стратегій реагування на стан соціальних невизначеностей залежно від віку респондентів. Для цього застосували наявний у сучасній соціологічній теорії принцип формування умовних вікових когорт за концептом «покоління», що обумовлений тим, що в соціальній структурі українського суспільства наявні спільноти, які за своїми поглядами, ідеями, цінностями помітно відрізняються одна від одної, що особливо проявляється під час соціальних змін (Бойко, 2014; Коваліско, Макеєв, 2021; Соціологічна група «Рейтинг», 2021). Саме тому нас цікавили потенційно можливі інтеграційні тенденції між представниками різних поколінь (див. табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл індикаторів за середніми значеннями стратегій реагування на ситуацію соціальних невизначеностей за запитанням «Як ви найчастіше (типово) реагуєте на ситуацію соціальних невизначеностей?» (із числа тих, хто визначився з відповіддю)

Індикатор	«Молоде» 18–35		«Середнє» 36–50		«Старше» 51+	
	2020	2023	2020	2023	2020	2023
Пасивна стратегія	77,7	53,3	87,2	40,8	88,8	42,3
Нічого не роблю, просто чекаю, що буде	40,1	26,0	31,3	21,6	30,1	25,0
Не кваплюся робити щось, спостерігаю за тим, що відбуватиметься	15,8	-	24,2	-	25,7	-
Просто спостерігаю за реакціями інших	17,6	9,3	26,6	7,5	22,6	4,3
Слухаю, що думають про це авторитетні для мене люди	4,2	18,0	5,1	11,7	10,4	13,0
Активна стратегія	19,2	28,0	9,8	39,2	9,3	33,8
Спілкуюся (взаємодію, раджуся) з іншими з приводу ситуації, що склалася	1,9	-	3	-	8,1	-
Починаю шукати інформацію про сутність подій або про аналогічні події	17,3	28,0	6,8	39,2	1,2	33,8
Інтерактивна стратегія	3,1	18,7	3,0	20,0	1,9	23,9
Намагаюся спрогнозувати дії інших у такій ситуації	1,6	-	1,8	-	1,9	-
Намагаюся спрогнозувати наслідки для всіх	1,5	18,7	1,2	20,0	-	23,9
<i>Усього</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

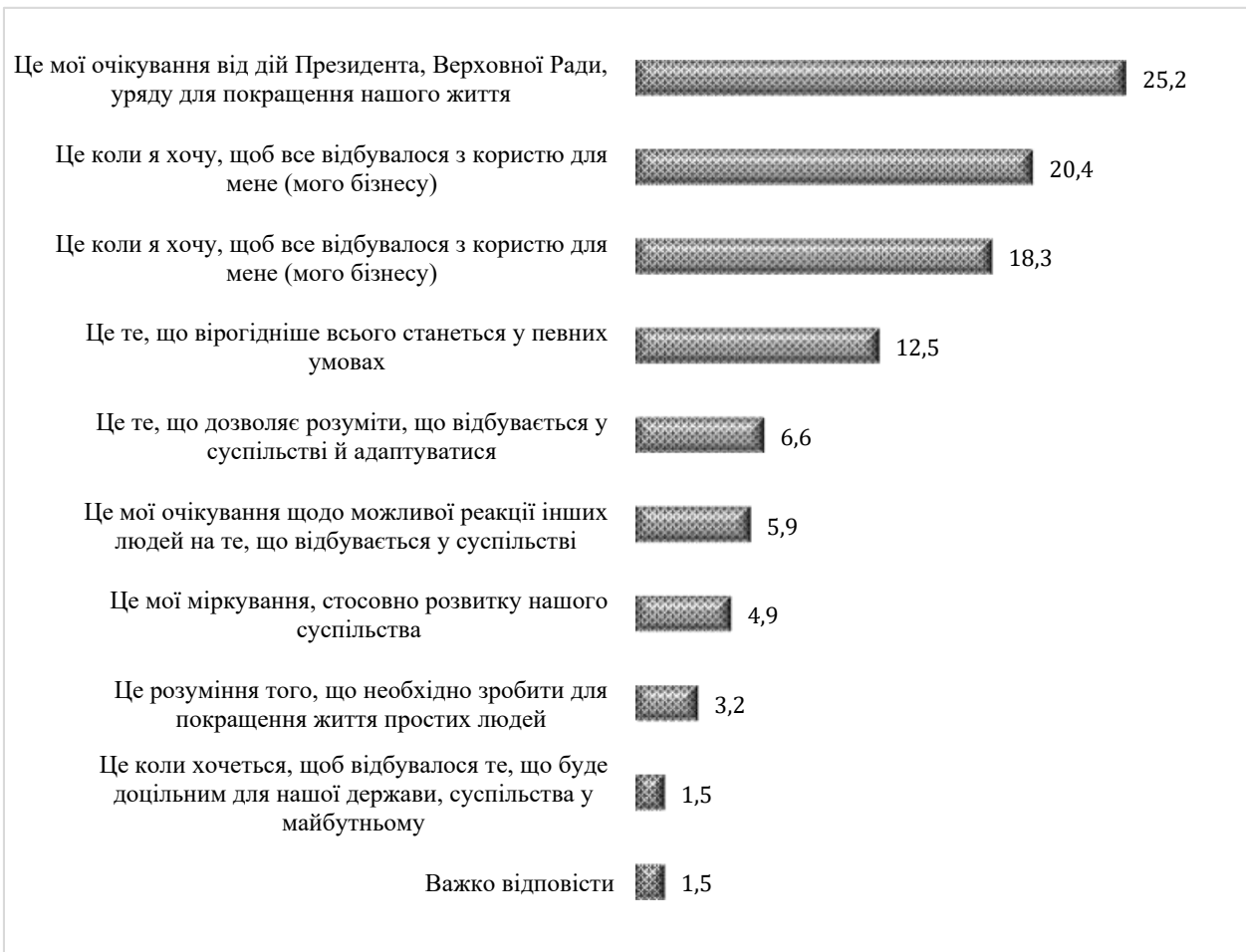
Джерело: авторський аналіз даних.

Кореляція індикаторів стратегій формування соціальних очікувань залежно від віку респондентів також проілюструвала нам певні зміни інтегративних тенденцій. Так, у 2020 р., з одного боку, представники різних поколінь у ситуації соціальних невизначеностей намагались ізолюватися від взаємодії з іншими соціальними групами (займаючи позицію сторонніх спостерігачів), а з іншого – виявилися достатньо адаптованими до такої ситуації, добре пристосованими до неоднорідної й

невизначеної соціальної реальності (про це свідчить домінування індикаторів пасивної стратегії реагування на ситуацію соціальних невизначеностей). Особливо яскраво це виявилось у представників «середнього» (87,2 %) та «старшого» поколінь (88,8 %), які більшою мірою були на позиції «стороннього спостерігача» щодо процесів, що відбуваються в суспільстві.

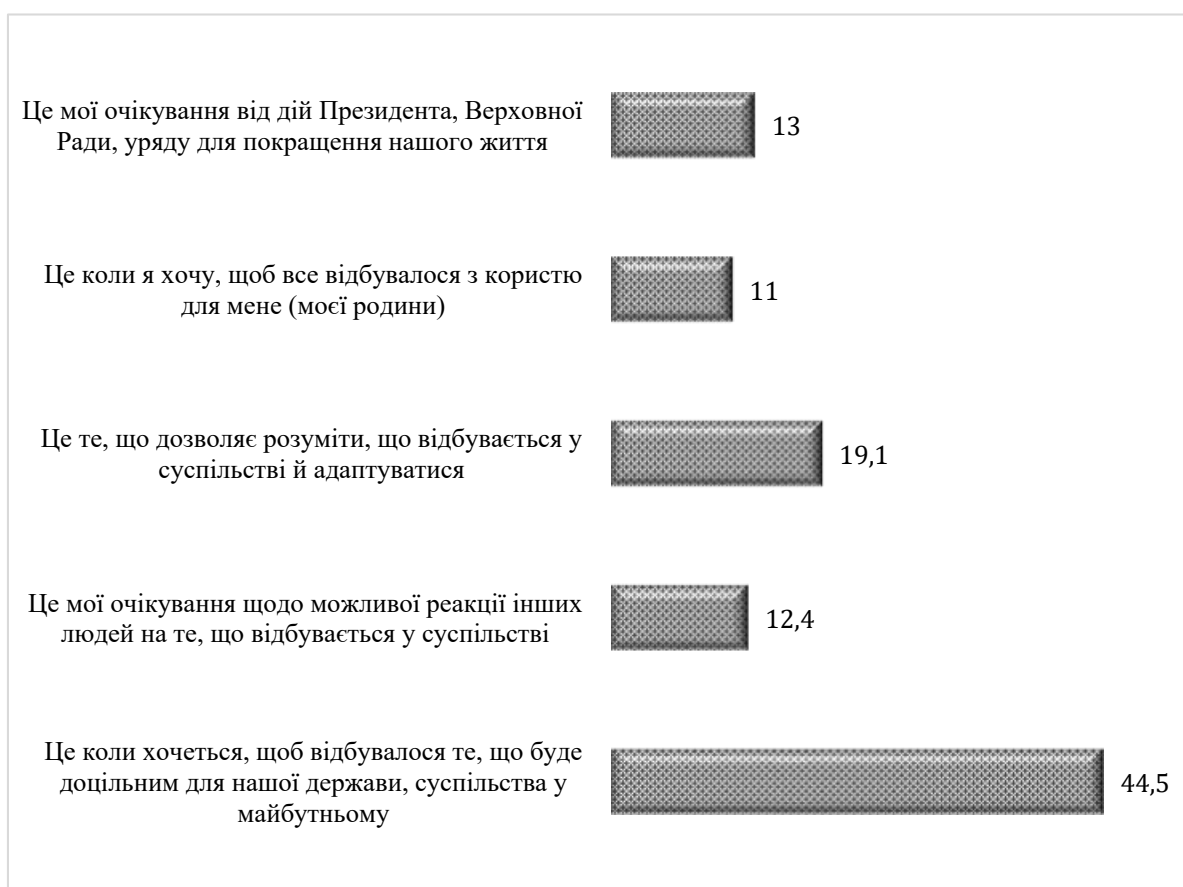
У 2023 р. (на фоні певного домінування пасивної стратегії) ми спостерігаємо збільшення у всіх поколінських групах проявів активної стратегії, що свідчить про намагання представників умовних груп дізнатися, зрозуміти думки інших. Достатньо показовим є також суттєве збільшення проявів інтерактивної стратегії, що може ілюструвати сприйняття респондентами українського суспільства як цілісної системи. Якщо повернутися до індикатора пасивної стратегії «Слухаю, що думають про це авторитетні для мене люди», який у представників «молодого» та «середнього» поколінь суттєво змінився у 2023 р., то це підтверджує наші міркування щодо необхідності врахування для аналізу й прогнозування інтеграційних процесів той факт, що в сучасному українському соціумі сприйняття соціальної реальності респондентами суттєво потрапляє під вплив зовнішнього інформаційно-соціального контенту. Маємо на увазі, що кожна соціальна група має фактично власних авторитетів (лідерів думок), причому переважно ситуативних. І це може бути цікавим напрямом для подальших досліджень інтеграційних тенденцій в українському суспільстві.

Ми вже зазначали, що для розуміння тенденцій інтеграційних процесів важливо визначити й класифікувати соціальні очікування членів соціуму. Із цією метою весь спектр отриманих відповідей на питання, спрямовані на визначення соціальних очікувань респондентів та їх змістовного наповнення, ми типізували за відповідними формами соціальних очікувань. На рис. 3–4 можна простежити загальну картину (за роками), що вкладали/вкладають респонденти в поняття «соціальні очікування».

Рис. 3. Розподіл відповідей на відкрите запитання: «Що ви розумієте під соціальними очікуваннями?» (%), 2020
Джерело: авторський аналіз даних.

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання: «Що ви розумієте під соціальними очікуваннями?» (%), 2023
Джерело: авторський аналіз даних.

Аналіз розуміння респондентами поняття «соціальні очікування» надає нам можливість говорити про наявні (станом на 2023 р.) достатньо чіткі інтеграційні тенденції. Так, у 2020 р. розподіл відповідей свідчив про наявність домінування патерналізму та певної соціальної конкуренції позицій членів соціуму стосовно тієї чи іншої проблеми, події, явища, процесу. Маємо на увазі наповнення респондентами відкритих відповідей суб'єктивним змістом – «для мене», «мене»; «мого» й т. ін., що ілюструвало пріоритет дії індивідів у ставленні до цілого (структури, суспільства), обумовлений інформаційними тисками, неформальними повсякденними практиками, соціальними ризиками тощо. У 2023 р., в умовах, спричинених війною з росією, ми можемо простежити готовність респондентів уніфікувати соціальні очікування, сформувані чіткі вимоги до держави, соціальних інститутів, демонструючи бажання співіснувати в межах інтегрованого соціуму.

Якщо класифікувати відповіді респондентів у якості «наповнювачів» змістовного контенту соціальних очікувань, які ми вже описували вище, то можна побачити, що збереглася тенденція щодо того, що більшість досліджуваних сприймають соціальні очікування як власні «побажання». Іншими словами, для респондентів соціальні очікування – це те, що бажано, щоб здійснилося (див. табл. 3). Проте змінилося змістове наповнення цих «побажань» у бік формування цілісного соціального простору.

Аналіз отриманих даних засвідчив, що якщо у 2020 р. в умовах соціальної невизначеності респонденти намагаються наповнити соціальну реальність навколо себе суб'єктивним змістом, що проявлялось у бажанні підкорити суспільне життя власним (індивідуальним) пріоритетам, зосереджуючись на власних соціальних очікуваннях; то у 2023 р. респонденти здебільшого звертають увагу на міжгрупову взаємодію в соціумі, намагаючись урахувати можливі реакції інших соціальних груп. І це позитивна тенденція, бо якщо суспільство є занадто індивідуалізованим стосовно

соціальних очікувань щодо подальшого суспільного життя, то держава, інші соціальні суб'єкти не можуть «влучити» в суспільні соціальні очікування й, отже, будь-які дії сприйматимуться як такі, що не відповідають очікуванням. Зрозуміло, що за таких умов інтеграційні процеси гальмуються, суспільство стає конфліктогенним і соціально розколотим.

Таблиця 3

Класифікація відповідей за змістовним контентом соціальних очікувань за запитанням «Що ви розумієте під соціальними очікуваннями?» (%)

Варіант відповіді	2020	2023
«Побажання»	40,2	55,5
Це коли я хочу, щоб здійснювалося те, що є кращим для мене (моєї родини).	20,4	11,0
Це коли я хочу, щоб усе відбувалося з користю для мене (мого бізнесу).	18,3	-
Це коли хочеться, щоб відбувалося те, що буде доцільним для нашої держави, суспільства в майбутньому.	1,5	44,5
«Попередження»	46,8	25,4
Це мої очікування від дій Президента, Верховної Рад, уряду для покращення нашого життя.	25,2	13,0
Це те, що, найвірогідніше, станеться в певних умовах.	12,5	-
Це розуміння того, що потрібно зробити для покращення життя простих людей.	3,2	-
Це мої очікування щодо можливої реакції інших людей на те, що відбувається в суспільстві.	5,9	12,4
«Прогноз майбутніх дій»	11,5	19,1
Це те, що дає змогу розуміти, що відбувається в суспільстві, й адаптуватися.	6,6	19,1
Це мої міркування стосовно розвитку нашого суспільства.	4,9	-

Джерело: авторський аналіз даних.

Подібні тенденції простежують за поколінськими групами (див. табл. 4).

Таблиця 4

Класифікація відповідей за середніми розподілу змістовного контенту соціальних очікувань за запитанням «Що ви розумієте під соціальними очікуваннями?» (% до чисельності, названої в рядку категорії населення з-поміж тих, хто визначився з відповіддю)

Класифікація	«Молоде» 18–35		«Середнє» 36–50		«Старше» 51+	
	2020	2023	2020	2023	2020	2023
1	2	3	4	5	6	7
«Побажання»	59,2	48,2	69,5	60,0	59,0	61,9
Це коли я хочу, щоб здійснювалося те, що є кращим для мене (моєї родини)	31,5	10,2	19,7	9,2	35,0	15,2
Це коли я хочу, щоб усе відбувалося з користю для мене (мого бізнесу)	14,3	-	37,4	-	9,1	-
Це коли хочеться, щоб відбувалося те, що буде доцільним для нашої держави, суспільства в майбутньому	13,4	38,0	12,4	50,8	14,9	46,7
«Попередження»	35,7	29,0	27,8	24,1	37,7	20,7
Це мої очікування від дій Президента, Верховної Ради, уряду для покращення нашого життя	6,2	13,0	6,9	15,8	6,2	8,7
Це те, що, найімовірніше, станеться в певних умовах	8,4	-	3,5	-	2,9	-
Це розуміння того, що потрібно зробити для покращення життя простих людей	16,3	-	15,5	-	28,0	-
Це мої очікування щодо можливої реакції інших людей на те, що відбувається в суспільстві	4,8	16,0	1,9	8,3	0,6	12,0

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7
<i>«Прогноз майбутніх дій»</i>	5,1	22,8	2,7	15,9	3,3	17,4
Це те, що дає змогу розуміти, що відбувається в суспільстві, й адаптуватися	4,3	22,8	1,5	15,9	2,3	17,4
Це мої міркування, стосовно розвитку нашого суспільства	0,8	-	1,2	-	1,0	-
<i>Усього</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Джерело: авторський аналіз даних.

Загалом, можемо відзначити, що українські реалії сьогодні сприяють співпраці між усіма соціальними суб'єктами, що, зі свого боку, обумовлює посилення інтеграційних тенденцій в українському суспільстві. Під час повномасштабного російського вторгнення в респондентів відбулась актуалізація власного статусу як соціального суб'єкта, що проявляється в посиленні інтерактивних форм соціальної взаємодії з іншими індивідами, через зростання проявів активної та інтерактивної стратегії реагування на соціальні невизначеності та зміну змістовного «наповнення» формування соціальних очікувань як «побажань». Ця актуалізація реалізується через створення множинності варіацій для соціальної взаємодії, які сприяють мінімізації сприйняття респондентами представників інших соціальних груп як соціальних конкурентів, що сприяє зміцненню інтеграційних тенденцій в українському суспільстві, як ресурсу для спільного розвитку.

ВИСНОВКИ

Для розуміння інтеграційних процесів в українському суспільстві ми зосередилися на аналізі стратегій реагування респондентів на соціальні невизначеності та змістовного наповнення «соціальних очікувань» як ракурсу бачення членами українського соціуму процесів, що відбуваються або відбуватимуться, та як «генератора» загальних суспільних настроїв.

Розглядаючи соціальні очікування як маркер інтеграційних процесів в українському суспільстві, ми виходили з того, що невизначеність певних соціальних перспектив післявоєнного розвитку України сьогодні є перманентним станом функціонування українського суспільства (повернення вимушених мігрантів; масштаб і темпи економічного відновлення; перспективи працевлаштування; безпекові гарантії тощо). Наші емпіричні результати показали, що в такій ситуації респонденти відчувають потребу мінімізувати цей стан за допомогою посилення соціальної взаємодії між собою з метою отримання інформації про можливу поведінку «іншого» та прогнозування можливих реакцій, наслідків як власних дій, так і дій інших членів українського соціуму. Ми зафіксували збереження неоднорідності стратегій формування соціальних очікувань і, зрозуміло, що це може підсилити соціальну конкуренцію між представниками різних соціальних спільнот та груп щодо отримання бажаного «соціального блага». Однак домінування в 53,6 % респондентів активістських стратегій (активної й інтерактивної) реагування на соціальні невизначеності свідчить про тенденцію зменшення дистанціювання від інших соціальних суб'єктів, бажання не лише «просто чекати того, що буде» (як це спостерігалось у 2020 р.). Як наслідок, ми можемо говорити про посилення соціальної інтеграції.

Станом на 2023 р. у більшості респондентів збереглася тенденція формування власних соціальних очікувань від суспільного життя як «побажання» (55,5 %), причому незалежно від належності до поколінської групи, однак змістовний контекст цих «побажань» свідчить, що респонденти готові поступатись особистісними набутками задля формування об'єднаних соціальних очікувань та забезпечення ефективного функціонування суспільства. А саме це і є одним із ключових компонентів об'єднання соціальних суб'єктів, що бажають спільного майбутнього в межах певної країни.

Отримані нами результати дають можливість визначати «соціальні очікування» як своєрідні інтерналізовані соціальні норми (як усередині певних соціальних груп та спільнот, так і в суспільстві загалом) та підтверджують ідею про те, що емпірична інтерпретація конструкту «соціальні очікування» може застосовуватися для вимірювання й ілюстрування рівня інтегрованості соціальних суб'єктів, що розширює можливості для подальших наукових пошуків і дискусій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Антонюк, В. П., Миценко, І. М. (2022). Війна в Україні як глобальний цивілізаційний конфлікт: причини та наслідки для економічного та людського розвитку. *Економіка і організація управління*, 3(47), 4–17. <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2022.3.1>
- Бойко, В. А. (2014). Феномен покоління: особливості соціологічної концептуалізації. *Грані*, 12(116), 158–162. Отримано 9 вересня 2023 року з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_12_29.
- Букреева, І., Чичановський, І., Коваленко, О. (2023). Українська нація: формування чи відновлення ідентичності? *Соціологічні студії*, 1(22), 6–14. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2023-01-06-14>.
- Інститут соціології НАН України (2023). *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство»: після 16 місяців війни*. Отримано 6 жовтня 2023 року з <https://i-soc.com.ua/assets/files/news/2022/prezentaciya-monitoringu-2023.pdf>.
- Коваліско, Н., Макеєв, С. (2021). Покоління в історико-соціологічній перспективі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–20. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.02.060>.
- Маффесолі, М. (2018). *Час племен. Занепад індивідуалізму у постмодерному суспільстві*. Пер. з франц. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Національний демократичний інститут (2022). *Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України. Загальнонаціональне телефонне опитування 2–11 травня 2022*. Отримано 11 вересня 2023 року з https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20220630_m/May%202022%20survey%20-%20NDI%20Ukraine%20-%20Public_fin_UKR.pdf.
- Попович, І. С. (2016). Соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки. *Психологічні перспективи*, 27, 184–194. Отримано 2 жовтня 2023 року з <http://eKhSUIR.kspu.edu/handle/123456789/3297>.
- Резнік, О. (2023). Популістські орієнтації в українському суспільстві: витоки та характеристики відтворення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–27. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.005>.
- Соціологічна група «Рейтинг» (2021). *Покоління незалежності: цінності та мотивації. Загальнонаціональне телефонне опитування 20 липня – 9 серпня*. Отримано 7 жовтня 2023 року з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf.
- Соціологічна група «Рейтинг» (2023). *Комплексне дослідження «Як війна змінила мене та країну: підсумки року»*. Лютий, 2023. Отримано 6 жовтня 2023 року з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf.
- Татенко, В. О. (2023). *Колективна інтуїція у прогнозуванні соціальних явищ: монографія*. Кропивницький: ІмексЛТД. Отримано 9 вересня 2023 року з <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/tatenko-mon2023.pdf>.
- Укрінформ (2022, 26 грудня). Пресконференція «Повоєнне відродження України. Візія відділення економіки Національної академії наук України». *Ukrinform TV*. Отримано 7 жовтня 2023 року з <https://www.youtube.com/watch?v=c6lvh5kN3Pc>.
- Центр політичного консалтингу (2022, 26 вересня). *Головаха Є. Українці навчилися себе поважати, це неймовірно важливе відчуття*. Отримано 5 жовтня 2023 року з <https://cpc.com.ua/articles/evgen-golovakha-ukrainci-navchilisy-sebe-povazhati-ce-neymovirno-vazhlyve-vidchuttya>
- Центр Разумкова (2023). *Соціально-економічне самопочуття громадян України: підсумки року війни (лютий–березень 2023 р.)*. Отримано 8 жовтня 2023 року з <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/sotsialnoekonomichne-samopochuttia-gromadian-ukrainy-pidsumky-roku-viiny-liutyi-berezen-2023r>.
- Черенько, Л. М., Полякова, С. В., Шишкін, В. С., Реут, А. Г., Крикун, О. І., Когатко, Ю. Л., Заяць, В. С., Клименко, Ю. А. (2023). *Якість життя населення України та перші наслідки війни*. Київ: НАН України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Отримано 5 жовтня 2023 з <https://idss.org.ua/arhiv/8C.pdf>
- Штомпка, П. (2022). *Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору*. Пер. з пол. Микола Яковина. Київ: Дух і літера.
- Шульга, М. (2023). Іпостасі феномену очікувань. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 28–64. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.028>.
- Bogdan, P. C., Dolcos, F., & Moore, M. (2023). Social Expectations are Primarily Rooted in Reciprocity: An Investigation of Fairness, Cooperation, and Trustworthiness. *Cognitive Science: A Multidisciplinary Journal*, 47(8). <https://doi.org/10.1111/cogs.13326>.
- Dembitskyi, S., Kyrychenko, R., Salnikova, S., & Sydorov, M. (2022). The Value Dimension of Public Opinion in Ukraine during the Full Scale War and Its Role for Post-War Reconstruction. *Sociological Studios*, 2(21), 42–56. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-02-42-56>
- Goodin, R. E. (2023). *Perpetuating Advantage. Mechanisms of Structural Injustice*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192888204.001.0001>
- Griffin, E. (2012). *A First Look at Communication Theory*. McGraw-Hill Companies. Retrieved October 02, 2023 from https://www.academia.edu/35377403/_Em_Griffin_A_First_Look_at_Communication_Theory_pdf.
- Hasegawa, K., Shinohara, C., & Broadbent, J. (2007). The Effects of 'Social Expectation' on the Development of Civil Society in Japan. *Journal of Civil Society*, 3(3), 221–240. <https://doi.org/10.1080/17448680701573811>

REFERENCES

- Antoniuk, V. P., & Mytsenko, I. M. (2022). The war in Ukraine as a global civilization conflict: causes and consequences for the economy and human development. *Economics and organization of management*, 3(47), 4–17. <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2022.3.1>.
- Bogdan, P. C., Dolcos, F., & Moore, M. (2023). Social Expectations are Primarily Rooted in Reciprocity: An Investigation of Fairness, Cooperation, and Trustworthiness. *Cognitive Science: A Multidisciplinary Journal*, 47(8). <https://doi.org/10.1111/cogs.13326>.
- Boiko, V. A. (2014). The phenomenon of generation: features of the sociological conceptualization. *Grani*, 12(116), 158–162. Retrieved September 09, 2023 from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_12_29.
- Bukricieva, I., Chychanovskyi, I., & Kovalenko, O. (2023). Ukrainian Nation: Formation or Revival of Identity? *Sociological Studios*, 1(22), 6–14. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2023-01-06-14>.
- Center of Political Consulting (2022, September 26). *Golovakha, Y. Ukrainians have learned to respect themselves, which is an incredibly important feeling*. Retrieved October 05, 2023 from <https://cpc.com.ua/articles/evgen-golovakha-ukrainci-navchilisya-sebe-povazhati-ce-neymovirno-vazhlive-vidchuttya>
- Cherenco, L. M., Polyakova, S. V., Shyshkin, V. S., Reut, A. G., Krykun, O. I., Kohatko, Yu. L., Zayats, V. S., & Klymenko, Yu. A. (2023). *Quality of life of the population of Ukraine and the initial consequences of the war*. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved October 05, 2023 from <https://idss.org.ua/arhiv/8C.pdf>.
- Dembitskyi, S., Kyrychenko, R., Salnikova, S., & Sydorov, M. (2022). The Value Dimension of Public Opinion in Ukraine during the Full Scale War and Its Role for Post-War Reconstruction. *Sociological Studios*, 2(21), 42–56. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-02-42-56>.
- Goodin, R. E. (2023). *Perpetuating Advantage. Mechanisms of Structural Injustice*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192888204.001.0001>
- Griffin, E. (2012). *A First Look at Communication Theory*. McGraw-Hill Companies. Retrieved October 02, 2023 from https://www.academia.edu/35377403/_Em_Griffin_A_First_Look_at_Communication_Theory_pdf.
- Hasegawa, K., Shinohara, C., & Broadbent, J. (2007). The Effects of 'Social Expectation' on the Development of Civil Society in Japan. *Journal of Civil Society*, 3(3), 221–240. <https://doi.org/10.1080/17448680701573811>
- Institute of sociology NAS of Ukraine (2023). *Sociological Monitoring "Ukrainian Society": After 16 Months of War*. Retrieved October 06, 2023 from <https://i-soc.com.ua/assets/files/news/2022/prezentaciya-monitoringu-2023.pdf>
- Kovalisko, N., & Makeiev, S. (2021). Sociology of generation's social structure. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 5–20. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.02.060>.
- Maffesoli, M. (2018). *Time of the Tribes: The Decline of Individualism in the Postmodern Society*. Translated from French. Kyiv: Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy».
- National Democratic Institute (2022). *Opportunities and challenges facing ukraine's democratic transition. Nationwide telephone survey. August 2–9, 2022*. Retrieved September 11, 2023 from https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20220630_m/May%202022%20survey%20-%20NDI%20Ukraine%20-%20Public_fin_UKR.pdf
- Popovych, I. S. (2016). Social expectations of the personality as a process of mental regulation of behavior. *Psychological Prospects*, 27, 184–194. Retrieved October 02, 2023 from <http://eKhSUIR.kspu.edu/handle/123456789/3297>
- Razumkov Centre (2023). *Economic and Social Well-being of Ukrainian Citizens: Results of a Year of War (February–March 2023)*. Retrieved October 08, 2023 from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhenia/sotsialnoekonomichne-samopochuttia-gromadian-ukrainy-pidsumky-roku-viiny-liutyi-berezen-2023r>
- Reznik, O. (2023). Populist orientations in Ukrainian society: origins and characteristics of reproduction. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 5–27. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.005>
- Shulga, M. (2023). Faces of the phenomenon of expectations. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 28–64. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.028>.
- Sociological Group «Rating» (2021). *Generation of Independence: Values and Motivations. Nationwide telephone survey from July 20 to August 9*. Retrieved October 07, 2023 from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf
- Sociological Group «Rating» (2023). *Comprehensive research: how the war changed me and the country. Summary of the year. February, 2023*. Retrieved October 06, 2023 from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf
- Sztompka, P. (2022). *Social Capital, Theory of Interpersonal Relations*. Kyiv: Duh-i-litera.
- Tatenko, V. O. (2023). *Collective Intuition in Forecasting Social Phenomena*. Kropyvnytskyi: ImekcLTD. Retrieved September 09, 2023 from <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/tatenko-mon2023.pdf>
- Ukrinform (2022, December 26). Press Conference «Post-War Revival of Ukraine: Vision of the Separation of the Economy of the National Academy of Sciences of Ukraine». *Ukrinform TV*. Retrieved October 07, 2023 from <https://www.youtube.com/watch?v=c6lvh5kN3Pc>